

УДК 340.12

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.1.2>

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРАВА ЗАКОНОДАВЧОЇ ІНІЦІАТИВИ: АНАЛІЗ ПОЛОЖЕНЬ КОНСТИТУЦІЇ УНР 1918 РОКУ ТА ЇХ ВИКОРИСТАННЯ ДЛЯ ФОРМУВАННЯ ЕФЕКТИВНОГО ЗАКОНОДАВСТВА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Волохов О.С.,*кандидат юридичних наук,
докторант відділу теорії держави і права
Інституту держави і права
імені В.М. Корецького НАН України
ORCID: 0009-0007-7559-3567*

Волохов О.С. Реалізація права законодавчої ініціативи: аналіз положень Конституції УНР 1918 року та їх використання для формування ефективного законодавства в сучасній Україні.

Стаття присвячена дослідженню положень Конституції УНР 1918 року, якими закріплено право законодавчої ініціативи та суб'єкти реалізації цього права. Обґрунтовано необхідність використання цього історичного документу, як ціннісного орієнтиру для формування сучасної правової політики, направленої на забезпечення ефективності національного законодавства. Наголошується, що Конституція УНР 1918 року залишається символом українського державотворення. Хоча цей історичний документ 1918 року не був реалізований, він містить унікальний досвід державотворення, використання якого, зокрема, в питаннях реалізації права законодавчої ініціативи та формування ефективного законодавства, дозволяє вирішити окремі правові проблеми та законодавчі упущення сучасності. Сформовані під впливом європейських стандартів парламентаризму та народовладдя, конституційні ідеї 1918 року стали проявом суверенної волі українського народу, адже взірцем для Конституції УНР 1918 року стали саме європейські та американські конституції. Конституція УНР передбачала вкрай широкий перелік суб'єктів законодавчої ініціативи. Депутати Всенародних Зборів, тобто парламенту, були основним суб'єктом права законодавчої ініціативи, але реалізували його через участь у роботі парламентських фракцій чи інших об'єднань. Це відображало плюралістичний характер парламенту, стимулювало колективну відповідальність парламентарів, запобігало «хаосу» від поодиноких їх ініціатив. Чинна Конституція України 1996 року таке право надає народним депутатам без обмежень, що часто зумовлює як низьку якість тексту законопроектів, так і реєстрацію абсолютно безперспективних та неефективних проектів законів. Автор стверджує, що обмеження права законодавчої ініціативи народним депутатам, встановлення мінімальної кількості підписів під законопроектом для його реєстрації допоможе позбутися сумнівним законодавчих ініціатив. Вимога про отримання 30 підписів народних депутатів для реєстрації законопроекту або його реєстрація депутатськими фракціями відповідає існуючим державотворчим традиціям, викладеним у Конституції УНР 1918 року. Окремо наголошується, що Законодавча ініціатива для понад 100 тисяч громадян (народна законодавча ініціатива), яка була передбачена у ст. 39 Конституції УНР, має стати предметом для наслідування у сучасній Україні. Таке право, як механізм безпосереднього народовладдя свідчить, що держава готова враховувати думку суспільства та допускає його пряму участь у державних справах.

Ключові слова: право законодавчої ініціативи, Конституція УНР 1918 року, формування ефективного законодавства, законодавча ініціатива народу.

Volokhov O.S. The implementation of the right of legislative initiative: a review of the provisions of the 1918 Constitution of the Ukrainian People's Republic and its use in forming effective legislation in modern Ukraine.

The article is devoted to the study of the provisions of the 1918 Constitution of the Ukrainian People's Republic, which provide the right of legislative initiative and the subjects of its implementation. The necessity of using this historical document as a value orientation for the formation of modern legal policy aimed at ensuring the effectiveness of national legislation is substantiated. It is emphasised that the 1918 Constitution of the Ukrainian People's Republic remains a symbol of Ukrainian statehood. Although this historical document of 1918 was not implemented, it contains a unique experience in statehood, the use of which, in particular, in matters of exercising the right of legislative initiative

and forming effective legislation, allows for the resolution of certain legal problems and legislative omissions of the present day. Shaped by European standards of parliamentarism and democracy, the constitutional ideas of 1918 became a manifestation of the sovereign will of the Ukrainian people, as the 1918 Constitution of the Ukrainian People's Republic was modelled on European and American constitutions. The Constitution of the Ukrainian People's Republic provided for an extremely broad list of subjects of legislative initiative. The deputies of the People's Assembly, i.e., the parliament, were the main subjects of the right of legislative initiative, but they exercised it through participation in parliamentary factions or other associations. This reflected the pluralistic nature of parliament, stimulated the collective responsibility of parliamentarians, and prevented 'chaos' from their individual initiatives. The current Constitution of Ukraine of 1996 grants this right to people's deputies without restrictions, which often results in both the low quality of draft laws and the registration of completely unpromising and ineffective draft laws. The author argues that restricting the right of legislative initiative for people's deputies and establishing a minimum number of signatures for a bill to be registered will help to eliminate dubious legislative initiatives. The requirement to obtain 30 signatures from members of parliament for the registration of a draft law or its registration by parliamentary factions is in line with the existing state-building traditions set out in the 1918 Constitution of the Ukrainian People's Republic. It is separately emphasised that the legislative initiative for more than 100,000 citizens (popular legislative initiative), which was provided for in Article 39 of the Constitution of the Ukrainian People's Republic, should become an example to follow in modern Ukraine. Such a right, as a mechanism of direct democracy, demonstrates that the state is ready to take into account the opinion of society and allows its direct participation in state affairs.

Key words: the right of legislative initiative, the Constitution of the Ukrainian People's Republic of 1918, the formation of effective legislation, the legislative initiative of the people.

Постановка проблеми. Історичний досвід державотворчих процесів в Україні на початку ХХ століття може бути у нагоді під час формування сучасної правової політики, адже попри зміну епох, окремі правові ідеї щодо реалізації правотворчої функції держави є вельми актуальними та потребують окремої уваги.

Історичні пам'ятки українського законодавства, яке було розроблено в часи революційної влади, УНР, функціонування Української держави тощо відображають наші державотворчі традиції, свідчать про цінності тогочасних законодавців, використання ними європейського досвіду законотворення для забезпечення демократичного розвитку держави. Особливе місце серед писемних пам'яток нашої історії займає Конституція УНР 1918 року. Як важливий етап українського конституціоналізму, вона зробила вплив на всю майбутню українську законодавчу діяльність.

Окремі питання щодо дослідження та використання Конституції УНР 1918 року, її положень висвітлюються такими ученими, як Б. Андрусишиним, Л. Рябовол, О. Токарчук, Д. Ярош та іншими. Однак питання використання історичного досвіду щодо закріплення права законодавчої ініціативи в Конституції УНР 1918 року та його використання для розвитку сучасного законодавства не отримало належної уваги.

При цьому, забезпечення ефективності законодавства лежить в площині правотворчості, а отже питання реалізації права законодавчої ініціативи, суб'єктів цього права, мають бути систематизовані і розроблені в повному обсязі, в тому числі із використанням історичного досвіду.

Мета статті – дослідження положень Конституції УНР 1918 року, якими закріплено право законодавчої ініціативи та суб'єкти реалізації цього права, а також обґрунтування необхідності використання цього історичного досвіду для формування сучасної правової політики направленої на забезпечення ефективності національного законодавства.

Виклад основного матеріалу. Активний розвиток парламентаризму, як важливої складової демократичної правотворчості, зумовив зміну підходів до реалізації права законодавчої ініціативи в Європі на початку ХХ століття. Нові конституції в таких країнах, як Веймарська Німеччина (1919–1933) та Друга Іспанська Республіка (1931–1939), надали депутатам ширші права на внесення законодавчих пропозицій, що відображало поширення демократичних ідеалів після Першої світової війни. До того ж саме суспільство стає активним учасником різних політичних процесів, адже більшість тогочасних Конституцій вже передбачали виборче право, процедури формування державних органів та, щонайважливіше, чітко визначали їх повноваження та напрями взаємодії. Як стверджують Дж. Чейбаб та Б. Раш, більшість європейських конституцій, прийнятих на початку ХХ століття наслідували французьку модель парламентаризму, яка втім була ними систематизована та раціоналізована. Парламентаризм перестає бути спонтанним явищем, можливість уряду впливати на парламент чи розпустити його фактично зводяться до нуля, а процедура прийняття законів стає чітко регламентована. Законопроекти стають публічними, а процедури їх направлення до парла-

менту компетентними суб'єктами прозорими і зрозумілими [1, р. 477-478]. Тобто, було сформовано певні європейські стандарти парламентаризму щодо формування законодавства, його наповнення.

Сформовані під впливом європейських стандартів парламентаризму та народовладдя, конституційні ідеї 1918 року стали проявом суверенної волі українського народу, його спрямування до цивілізованого розвитку держави і суспільства. Адже взірцем для Конституції УНР 1918 року¹ стали європейські та американські конституції [2, с. 5], а закріплена у Конституції 1918 року процедура прийняття законів, навіть випереджала найбільш розвинені держави Європи в питаннях форм реалізації права законодавчої ініціативи.

Почнемо з того, що до прийняття цього Основного Закону, законотворчість здійснювалась дещо хаотично у встановленому Центральною Радою порядку підготовки, розгляду, обговорення, голосування, оприлюднення та інших дій, пов'язаних з проходженням законопроектів і набранням ними чинності.

Загалом діяльність революційного парламенту, тобто Центральної Ради регулювалася внутрішніми документами, серед яких першим значним був «Наказ Українській Центральній Раді», прийнятий на Загальних зборах 23 квітня 1917 року. Цей документ визначав організаційну структуру Ради, включаючи Загальні збори (як вищий орган) та Комітет (Малу Раду), який керував поточною роботою. Згідно з цим Наказом, Центральна Рада мала право ініціативи в об'єднанні та керуванні діяльністю організацій, що входили до її складу, а також у виконанні постанов Національного з'їзду. Комітет міг формувати комісії за потребою, до яких могли входити не лише члени Ради, а й сторонні особи. Хоча цей Наказ не деталізував безпосередньо суб'єктів законодавчої ініціативи, він заклав основу для законодавчого процесу, де ініціатива формування законопроектів виходила від представницьких органів Ради [3].

В червні 1917 р. у Центральній Раді було започатковано практику заснування спеціальних комісій для підготовки проектів нормативних актів, а у листопаді того ж року Мала Рада обрала комісію з 25 членів Центральної Ради для розгляду законопроектів, які має вносити уряд до парламенту в терміновому порядку, а вже через кілька днів – постійну комісію для таких проектів. 19 листопада 1917 року Мала Рада затвердила тимчасовий порядок опублікування законів, а 25 листопада – Закон про виключне право Центральної Ради видавати законодавчі акти, який конкретизував повноваження цього законодавчого органу [4, с. 166].

До серпня 1917 р. найважливіші нормативні документи – універсали, декларації, постанови, ухвали, рішення, резолюції, закони та ін. – приймалися на щомісячних зборах або сесіях Великої Ради простою більшістю голосів.

З другої половини серпня 1917 р. до січня 1918 р. акти, що мали силу закону, а згодом і самі закони, ухвалювались як Великою, так і Малою Радою, а з лютого по квітень 1918 р. – тільки Малою Радою, яка починаючи з серпня 1917 р. повинна була діяти за спеціально запровадженим регламентом.

Регламент передбачав обов'язковий попередній розгляд законопроектів відповідними комісіями, передачу їх усім членам Ради до засідання та обов'язкове обговорення законопроектів після доповіді комісії. Водночас Мала Рада фактично була виконавчим органом, що діяв між пленарними засіданнями Центральної Ради, а Велика Рада, або ж сама Центральна Рада, була загальним представницьким органом [4, с. 167].

Фактично правом законодавчої ініціативи була наділена Мала Рада та її комісія з 25 членів Центральної Ради. В квітні 1918 Рада народних міністрів УНР формалізувала процес проходження законів, адже постанову чи законопроект члени Центральної Ради повинні були надсилати до її канцелярії Рада народних міністрів УНР за 2–3 дні до початку того засідання, на якому вони мали розглядатись. Кожний такий законопроект мав містити посилання на чинні закони та норми, а також на думку керівників міністерств щодо скасування старих законів або внесення до них певних змін.

Натомість Конституцією УНР 1918 року було врегульовано законодавчий процес, адже було встановлено, що вищу законодавчу владу в УНР мають Всенародні Збори (ст. 23), а право законодавчої ініціативи та коло суб'єктів цього права були детально прописані [5], що на думку Д. Ярош, свідчить, що УНР мала б стати «класичною» парламентською республікою [6, с. 53].

¹ Ухвалена 29 квітня 1918 року Конституція УНР складається з 8 розділів і 83 статей та увійшла в історію конституційного права як «Статут про державний устрій, права і вольності Української Народної Республіки». Конституція УНР була прийнята в останній день існування Центральної Ради разом із змінами до земельного закону, але фактично не діяла жодного дня. Проте це не применшує її значення. Текст Основного Закону 1918 року не тільки враховував найкращі досягнення світової та національно-правової думки, а й за «рівнем демократичності» багато в чому перевищував тогочасні конституції, особливо враховуючи рівень юридичної техніки.

Див. Логвиненко І.А. Конституція УНР 1918 року: історія розробки, прийняття та оцінки в історіографії. *Право і Безпека*. 2017. № 1. С. 35–39. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pib_2017_1_8.

Можливість вносити у законодавчий орган законопроекти прямо закріплювалося за рядом суб'єктів права законодавчої ініціативи та згідно ст. 39 Конституції УНР надавалося:

- президії парламенту за погодженням з Радою старійшин зборів;
- фракціям, зареєстрованих Всенародними зборами;
- групам депутатів числом не менше 30 народних обранців;
- Раді Народних Міністрів республіки;
- органам самоврядування, які об'єднують 100 тисяч виборців;
- громадянам-виборцям кількістю 100 тисяч, підписи яких підтверджені судами і після цього направлені ними до голови Всенародних зборів [5].

Як стверджує Л. Рябовол, Конституція УНР передбачала вкрай широкий перелік суб'єктів законодавчої ініціативи, що «достатньо повно забезпечує демократичні принципи народовладдя» [7, с. 28].

Виходячи зі змісту цього історичного документу, депутати Всенародних Зборів були основним суб'єктом права законодавчої ініціативи, але реалізували його через участь у роботі парламентських фракцій чи інших об'єднань. Це відображало плюралістичний характер парламенту, стимулювало колективну відповідальність парламентарів, запобігало «хаосу» від поодиноких їх ініціатив, але водночас забезпечувало представництво різних політичних сил в підготовці законопроектів.

Як бачимо, Конституція УНР 1918 року містила чіткі обмеження права законодавчої ініціативи народним обранцям, які мали зібрати щонайменше 30 підписів для реєстрації законопроектів або ж мали формувати фракційні об'єднання та передбачала активне залучення населення до правотворчості. Чинна Конституція України 1996 року таке право надає народним депутатам без обмежень, що часто зумовлює як низьку якість тексту законопроектів, так і реєстрацію абсолютно безперспективних та неефективних проектів законів. Втім за певних обставин, сам лише факт реєстрації законопроекту із сумнівним змістом викликає досить бурхливу реакцію суспільства, адже не всі громадяни розуміють різницю між зареєстрованим законопроектом в Апараті ВРУ та законопроектом, який було схвалено профільним комітетом і винесено в сесійну залу для розгляду.

Безконтрольну реєстрацію «законодавчого спаму» можна легко зупинити, обмеживши право законодавчої ініціативи народним депутатам та встановивши мінімальну кількість підписів під законопроектом для його реєстрації. Враховуючи історичний досвід із Конституції УНР, вважаємо, що 30 підписів народних депутатів є достатньою кількістю для реєстрації саме якісного та необхідного для створення ефективного правового регулювання законопроекту.

При цьому, варто звернути увагу на той факт, що до парламенту УНР, тобто Всенародних Зборів обиралось по одному депутату на сто тисяч громадян (ст. 28 Конституції УНР), тобто станом на 1918 рік, при орієнтовній оцінці населення УНР в 40 мільйонів осіб, кількість депутатів складала б до 400 парламентарів. Встановлені у Конституції УНР 1918 року обмеження для реалізації права законодавчої ініціативи депутатів становили приблизно 7,5 % від загальної кількості парламентарів, які могли бути обрані тогочасним населенням УНР. Враховуючи той факт, що Конституційний склад Верховної Ради України становить 450 народних депутатів, обмеження права законодавчої ініціативи народних депутатів вимогою про отримання 30 підписів для погодження та реєстрації законопроекту можна вважати такою, що відповідає існуючим державотворчим традиціям України.

Цікавим є положення Конституції УНР про надання права законодавчої ініціативи органам самоврядування, які об'єднують 100 тисяч виборців, тобто таке право надавалось органам місцевого самоврядування певного рівня. Сучасна Конституція України такого права для місцевого самоврядування не передбачає. Концепція реформування місцевого самоврядування, спрямована на децентралізацію та розширення спроможності місцевої влади, також не містить жодних ідей щодо законодавчої ініціативи муніципальних органів [8, с. 5-6].

Законодавча ініціатива для органів місцевого самоврядування є цікавим інструментом забезпечення децентралізованої, демократичної моделі управління. У європейських країнах рівень впливу місцевої влади на законодавчий процес залежить від державного устрою та політичної культури. У федеративних державах місцеві або регіональні органи мають суттєві законодавчі повноваження. Наприклад, у Німеччині Бундесрат (представництво федеральних земель) є повноцінним учасником законодавчого процесу. У Швейцарії кантони мають право ініціювати зміни до федерального законодавства через так звану «кантональну ініціативу», яка обов'язково розглядається Федеральними зборами. Втім унітарні держави Європи не мають таких механізмів участі місцевої влади в законотворчості, обмежуючи таку участь виключно консультаціями та правом вносити пропозиції суб'єктам законодавчої ініціативи.

Положення Конституції УНР 1918 року про надання права законодавчої ініціативи органам (місцевого) самоврядування, які об'єднують 100 тисяч виборців, могло стати повноцінним кроком до федеративного устрою, що враховуючи сучасний стан розвитку Української держави, її внутрішні та зовнішні загрози, не є корисним досвідом для наслідування.

Окремо слід звернути увагу на народну законодавчу ініціативу, яка була передбачена у ст. 39 Конституції УНР. Право народної законодавчої ініціативи для 100 тисяч громадян-виборців стало свідченням обрання курсу на збільшення участі населення у правотворчості для посилення взаємодії держави і суспільства. Хоча, звичайно, для реалізації такого права законодавчої ініціативи населенням, самого лише його закріплення в Конституції було недостатньо, адже складні процедурні питання реєстрації та розгляду законопроектів не могли бути здійснені без прийняття окремого Закону.

Наразі право законодавчої ініціативи народу чинною Конституцією України не передбачено, хоча окремі ідеї щодо його запровадження виникали за всі роки незалежності. Так, на початку своєї каденції Президент України Володимир Зеленський зареєстрував Законопроект № 1015 від 29 серпня 2019 року про внесення змін до статті 93 Конституції України (щодо законодавчої ініціативи народу), яким народу надавалося право законодавчої ініціативи, але не вказувалося на порядок його реалізації. Втім, наразі цей законопроект так і не було розглянуто парламентом [9].

Попри існуючі законодавчі ініціативи Президента України щодо надання права законодавчої ініціативи народу України, як справедливо зазначається у висновку Конституційного Суду України від 13 листопада 2019 року, таке право має бути чітко визначено у Конституції України із встановленням відповідної кількості громадян України, які мають право голосу, для здійснення законодавчої ініціативи. Наприклад, український вчений М. Срук пропонує «закріпити в ст. 94 Конституції України право народної законодавчої ініціативи за умови зібрання не менше 450 тис. підписів осіб, які мають право голосу, щонайменше з 2/3 адміністративно-територіальних одиниць держави» [10, с. 14].

О. Галус пропонує доповнити Конституцію України нормою такого змісту: «Народна законодавча ініціатива здійснюється через внесення до Верховної Ради України проекту закону України на вимогу не менш як триста тисяч громадян України, які мають право голосу. Порядок внесення народної законодавчої ініціативи визначається законом» [11, с. 121].

Втім, питання із встановленням мінімальної кількості громадян України для здійснення законодавчої ініціативи може вирішуватися, у тому числі, шляхом використання історичного досвіду державотворення. Навіть обмеження у 100 тисяч громадян є достатнім для реалізації цього права, адже така кількість зацікавлених осіб свідчить про, щонайменше, існування правової проблеми. Право законодавчої ініціативи народу наразі передбачено у багатьох країнах Європи, хоча прикладів його практичної реалізації мало. Справа в тому, що таке право є механізмом безпосереднього народовладдя і його закріплення в Конституції свідчить, що держава готова враховувати думку суспільства та допускає його пряму участь у державних справах, що позитивно відображається на рівні взаємодії між державою та суспільством.

Висновки.

Конституція УНР 1918 року залишається символом українського державотворення, демонструючи, як у кризові часи можна закріпити демократичні норми, які вплинули на законодавство Директорії УНР (1918–1920) та сучасну Конституцію України 1996 року. Хоча цей історичний документ 1918 року не був реалізований, він містить унікальний досвід державотворення, використання якого, зокрема, в питаннях реалізації права законодавчої ініціативи та формування ефективного законодавства, дозволяє вирішити окремі правові проблеми та законодавчі упущення сучасності.

Вважаємо, що обмеження права законодавчої ініціативи народним депутатам, встановлення мінімальної кількості підписів під законопроектом для його реєстрації є вкрай актуальним та допоможе позбутися сумнівним законодавчим ініціатив. Вимога про отримання 30 підписів народних депутатів для погодження та реєстрації законопроекту, а також право законодавчої ініціативи для сформованих депутатських фракцій, можна вважати такими, що відповідають існуючим державотворчим традиціям, викладеним у Конституції УНР 1918 року.

Законодавча ініціатива для понад 100 тисяч громадян (народна законодавча ініціатива), яка була передбачена у ст. 39 Конституції УНР, має стати предметом для наслідування у сучасній Україні. Таке право є механізмом безпосереднього народовладдя і його закріплення в Конституції свідчить, що держава готова враховувати думку суспільства та допускає його пряму участь у державних справах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Cheibub J.A., Rasch B.E. Constitutional parliamentarism in Europe, 1800–2019. *West European Politics*. 2021. № 45(3). Р. 470–501. URL: <https://doi.org/10.1080/01402382.2020.1870841>.
2. Андрусишин Б.І., Токарчук О.В. Конституційний процес в Україні доби Центральної Ради. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова*. Серія 18: Право. 2019. Вип. 34. С. 3–10. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_018_2019_34_3.

3. ЦДАВО України, ф. 1113, оп. 1, спр. 2, арк. 1. URL: <https://tsdavo.gov.ua/gmedia/28-1-jpg>.
4. Парламентаризм: реєстр термінів і понять: довідк. вид. / авт.-упоряд.: О.Л. Копиленко та ін.; Ін-т законодавства Верховної Ради України. К.: К. І. С., 2012. 512 с.
5. Конституція Української Народньої Республіки (Статут про державний устрій, права і вільності УНР) від 29.04.1918 року URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0002300-18#Text>.
6. Ярош Д.В. Конституція Української Народної Республіки 1918 року про органи державної влади та управління України: історичний досвід і сучасність. *Університетські наукові записки*. 2005. № 1-2. С. 49–56. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Unzap_2005_1-2_8.
7. Рябовол Л.Т. Конституція Української Народної Республіки 1918 року у вітчизняному конституційному процесі. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: «Юриспруденція». 2018. № 33. С. 26–29 URL: <https://vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc33/9.pdf>.
8. Висновок Центру експертизи багаторівневого врядування Секретаріату Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи щодо «Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні» м. Страсбург, 3 грудня 2024 року. Документ CEMG/PAD(2024)6. URL: <https://rm.coe.int/cemg-pad-2024-6-ua-reform-concept-ukr-final/1680b2b51a>.
9. Проект Закону про внесення змін до статті 93 Конституції України (щодо законодавчої ініціативи народу) URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=66254.
10. Смук М.М. Народна законодавча ініціатива: конституційно-правовий аспект: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Ужгород, 2016. 19 с. URL: <https://www.uzhnu.edu.ua/uk/infocentre/get/9173>.
11. Галус О.О. Народна законодавча ініціатива як форма безпосереднього народовладдя: перспективи нормативно-правового регулювання в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2013. Вип. 23. Ч. 1. Т. 1. С. 118–121.